

Górska, Iwona

Meczety i mizary w Bohonikach i Kruszynianach pomnikami historii

"Biuletyn Konserwatorski Województwa
Podlaskiego", 19, 2013, s. 263-286

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

IWONA GÓRSKA
Białystok

Meczet i mizary w Bohonikach i Kruszynianach pomnikami historii

W listopadzie 2012 roku w Warszawie odbyła się uroczystość wręczenia przez Bronisława Komorowskiego – Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej – rozporządzeń o nadaniu statusu pomnika historii. Wśród zebranych gości była liczna delegacja z województwa podlaskiego: Bronisław Talkowski – przewodniczący Muzułmańskiej Gminy Wyznaniowej w Kruszynianach, Janusz Aleksandrowicz – imam, Maciej Szczęsnowicz – przewodniczący Muzułmańskiej Gminy Wyznaniowej w Bohonikach, Aleksander Bazarewicz – imam, Maciej Żywno – Wojewoda Podlaski, Jarosław Dworzański – Marszałek Województwa Podlaskiego, Andrzej Nowakowski – Podlaski Wojewódzki Konserwator Zabytków, Iwona Górską – kierownik Oddziału Terenowego NID w Białymstoku. Obaj przewodniczący Gmin Muzułmańskich odebrali to prestiżowe wyróżnienie z rąk samego Prezydenta RP.

W rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 października 2012 roku czytamy: (...) § 1.1. *Uznaje się za pomnik historii „Bohoniki i Kruszyniany – meczety i mizary”, położone na terenie gminy Sokółka i gminy Krynki, w województwie podlaskim.*(...) § 2. *Celem ochrony pomnika historii wymienionego w § 1 ust. 1 jest zachowanie unikatowych wartości historycznych, materialnych i niematerialnych, przykładów drewnianego budownictwa muzułmańskiego, łączącego tradycje islamu z lokalną tradycją budownictwa sakralnego, które wraz z mizarami stanowią dziedzictwo polskich muzułmanów, a dowodząc bogactwa kulturowego i tolerancji religijnej na terenie dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, integralnie przynależą do historii i kultury Polski.*

Tekst komunikatu został przygotowany w oparciu o wniosek „O uznanie za pomnik historii meczetów i mizarów w Bohonikach i Kruszynianach” opracowany w 2010 r. przez Narodowy Instytut Dziedzictwa, Oddział Terenowy w Białymstoku. Autorami fotografii i wniosku byli: mgr Iwona Górską, mgr Joanna Kotyńska-Stetkiewicz, mgr Aneta Kułak, dr Grzegorz Ryżewski. Poniżej zostały przedstawione najważniejsze części składowe wniosku, tj. historia i rozwój, opis obiektów, kryteria, jakie obiekty spełniły czy też określenie ich znaczenia. Sprawą formalną i oczywistą jest identyfikacja obiektów i form ochrony, stąd szczegółowa informacja poniżej.

1. Warszawa. Uroczystość w Pałacu Prezydenckim. Fot. 2012.
Warsaw. Ceremony at the Presidential Palace. Photo: 2012

Meczet i mizar w Bohonikach: Bohoniki, gmina Sokółka, powiat sokólski, województwo podlaskie; Numer rejestru zabytków: A-60 decyzja WKZ w Białymstoku z dnia 07.11.1966 r. l.dz. KL.III-1/261/66 – meczet; A-61 decyzja WKZ w Białymstoku z dnia 31.03.1988 r. l.dz. KL.WKZ-5340/21/87 – mizar; B-212 decyzja PWKZ z dnia 07.09.2009 r. RR-IM-J/4011-14/09 – 18 zabytkowych nagrobków;

Meczet i mizar w Kruszynianach: Kruszyniany, gmina Krynki, powiat sokólski, województwo podlaskie; Numer rejestru zabytków: A-62 decyzja WKZ w Białymstoku z dnia 03.11.1960 r. l.dz. KL.III-2/174/60 – meczet; A-63 decyzja WKZ w Białymstoku z dnia 31.12.1986 r. l.dz. KL.WKZ-5340/20/86 – mizar; nr 478 decyzja WKZ w Białymstoku z dnia 07.12.1979 r. l.dz. KL.WKZ-5340/54/79 – historyczny układ przestrzenny wsi Kruszyniany; B-169 decyzja PWKZ z dnia 27.12.2007 r. RZ-4011-20/IM-J/07 – 14 zabytkowych nagrobków.

Bohoniki (gm. Sokółka) oraz Kruszyniany (gm. Krynki) to wsie wchodzące w skład powiatu sokólskiego, województwa podlaskiego. W okresie przedrozbiorowym tereny te leżały na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego i należały do powiatu grodzieńskiego, województwa trockiego. W latach 1795-1807 Bohoniki znalazły się na terytorium zaboru pruskiego, zaś Kruszyniany – rosyjskiego. Po kongresie wiedeńskim (1815) obie wsie weszły w skład imperium rosyjskiego. Taka sytuacja trwała do pierwszej wojny światowej. W II Rzeczypospolitej Bohoniki

2. Warszawa. Uroczystość w Pałacu Prezydenckim, delegacja z województwa podlaskiego. Fot. 2012.
Warsaw. Ceremony at the Presidential Palace, a delegation from the voivodeship of Podlasie. Photo: 2012

i Kruszyńniany leżały na terenie województwa białostockiego. W ramach tego województwa Kruszyńniany wchodziły w skład powiatu grodzieńskiego, zaś Bohoniki sokólskiego.

Osadnictwo Tatarów na tych terenach ma dawną historię. Już wielcy książęta litewscy osiedlili Tatarów w XV i XVI w. nad rzeką Łosośną koło Grodna. Wiemy, że w 1. poł. XVI w. w okolicach tych mieszkało około 400 Tatarów, zaś w 2. poł. tego stulecia nad rzeką Łosośną było osiedlonych 58 rodzin tatarskich. Funkcjonował tu też meczet wzmiankowany w XVI stuleciu. W czasie osiedlania terenów dalej od Niemna, wzdłuż starej drogi na Krynki, ziemie w Dziemiadkowie otrzymał Urus Ułan, przodek kilku rodzin tatarskich. Nad rzeką Łosośną i w Dziemiadkowie osiedlali się książęta tatarscy, zobowiązani do służby rycerskiej. Ziemie zatem posiadali na prawie rycerskim, a poddanyimi ich była ludność chrześcijańska. Brali w zastaw ziemie od szlachty, ale nie dzierżawili dóbr królewskich i nie otrzymywali ich w dożywocie. Tatarzy nie stanowili jednorodnej grupy ani pod względem prawnym, ani społeczno-gospodarczym. Najwyżej stali Tatarzy, wśród których byli potomkowie chanów, książąt, szlachty, begów, ułanów, murzów. Tatarzy-kozacy pochodzący z niższych warstw społecznych byli mniej zamożni. W trakcie przemian społecznych niektórzy Tatarzy przyjęli spolszczone nazwiska, szlachecki styl życia, a na wojnę stawiali z własnym poczem, posiadając spore dobra, inni wystawiali tylko

jednego konia, a z czasem w wyniku dużej dzietności i rozdrobnienia dóbr sami zaciągali się do wojska za żołd – mimo zakazów sejmowych.

Po doświadczeniach wojen z połowy XVII w. (zdrady czy buntury chorągwi tatarskich w związku z nieopłaconym żołdem) przystąpiono do uregulowania spraw tatarskich. Jan III Sobieski prowadził poufne pertraktacje z Tatarami już od 1673 r., podstawą których było wypłacenie zaległych sum lub ewentualne nadanie ziem w zamian za nieopłacony żołd. W 1679 r. w Grodnie król Jan III wydał uniwersał uchwalający zasługi tatarskie podczas wojen oraz potwierdzający ich wolność i nadający im dobra. Za zgodą sejmu postanowiono nadać im ziemie w królewskich ziemiach, które były znacznie zniszczone i wyludnione w wyniku wojen w 2. poł. XVII w.

12 III 1679 r. król nadał pułkownikowi Samuelowi murzie Krzczowskiemu i jego podkomendnym wsie Kruszyniany, Łużany i Nietupę zwaną Białohorcami (dziś Białogorce), położone pod Krynkami. Były to stare wsie powstałe zapewne w końcu XV w., a przeorganizowane w ramach pomiaru włócznej w regularne ulicówki, z liczną ludnością włościańską. Innym przywilejem tejże daty, nadanym przez monarchę oddziałom rotmistrza Bohdana Kieńskiego i Gazy Sieleckiego, były wsie Bohoniki i Drahle. Osobno król dał część gruntów dużej (63 włóki) wsi Podlipki pod Kuźnicą obu rotmistrzom. Bohdan Kieński dostał 9,7 włóki z 6 poddanych, a Gazy Sielicki 10 włók również z 6 poddanych. Także we wsi Poniatowice (Poniatowicze) poczyniono nadania. Rewizorzy w 1679 r. stwierdzali, że z 27 włók należących do tej wsi *Tatarom odeszło włók 15*. Inwentarz z 1712 r. mówił, że w Podlipkach *20 włók tatarskich perpetus jure podeszłych*, a o wsiach Bohoniki i Drahle: *Te wsie od lat trzydziestu kilku Tatarom oddane, na których lokowali się, żadnej powinności i czynszu na nich inwentarzami nie opisano i nie pełnią*.

Jak stwierdził Jerzy Wiśniewski, wybitny badacz osadnictwa tych ziem, po uzyskaniu nadania *osadnicy tatarscy i chłopcy ponownie wykarczowali zarośnięte w znacznej części pola zagospodarowanych na nowo wsi, pobudowali nowe domy i zabudowania gospodarcze. Odtąd wsie te, położone wśród wzgórz w pięknej okolicy, lecz niezbyt urodzajnej glebie, stały się nową ojczyzną Tatarów. Wzniesli tu swoje drewniane meczety w Bohonikach, Malawiczach i w Kruszynianach i założyli pełne uroku cmentarze. Liczba trzech meczetów, a więc trzech gmin religijnych zapewne celowo była odpowiednia do liczby osiadłych kompanii (też trzy)*. Ukształtował się w ten sposób specyficzny, nieznanym tu wcześniej rodzaj osadnictwa zwanego wojskowym, bowiem zamieszkały tu wspólnie całe oddziały wraz z dowódcami, których jedyną powinnością, z tytułu posiadania ziemi, była służba wojskowa.

Do dzisiaj przetrwały dwa meczety oraz funkcjonujące przy nich cmentarze – mizary w Bohonikach i Kruszynianach, które są jedynymi tego typu zespółami w Polsce.

Bohoniki

Trudno dokładnie określić czas powstania meczetu w Bohonikach. Nastąpiło to wkrótce po osiedleniu się tu Tatarów i zorganizowaniu gminy wyznaniowej. Akta archiwalne potwierdzają istnienie meczetu w tej miejscowości w 1717 r. Czas powstania zachowanego obiektu najczęściej określa się na 2. poł. lub koniec

XIX w., chociaż niektórzy badacze wskazują na wiek XVIII. Być może raczej ma znawca dziejów powiatu sokólskiego – Walerian Bujnowski, który pisząc przed II wojną światową stwierdzał, iż meczet został przebudowany po powstaniu 1863 r. i odremontowany w 1929 r. Podczas ostatnich prac remontowo-konserwatorskich prowadzonych w 2006 r. na jednej z belek odkryto datę 1873, która wskazuje na czas budowy lub przebudowy obiektu. Wiadomo, że w wieku XX był on kilkakrotnie gruntownie remontowany. Podczas II wojny światowej został częściowo zniszczony od wybuchu pocisku. W czasie działań wojennych urządzono w nim szpital polowy.

Meczet w Bohonikach usytuowany jest w centrum wsi, po południowej stronie drogi przez nią biegnącej. Stoi na działce ogrodzonej metalową siatką z furtką na osi wejścia do zabytku. Zbudowany został w konstrukcji zrębowej, ściany są obustronnie oszalowane w układzie poziomym, obwodowe wzmocnione lisicami. Dach namiotowy kryty gontem, podobnie dwuspadowe daszki nad mihrabem i gankiem. Wieżyczka na rzucie sześcioboku wraz z hełmem obita blachą miedzianą; zwieńczona szpicem z trzema kulami i półksiężycem. Podłoga deskowa na legarach. Strop belkowy z drewnianą podsufitką. Stolarka okienna i drzwiowa drewniana. Okna dubeltowe, jednoskrzydłowe, dziewięciokwaterowe z dwukwaterowym nadświetlem. W wieżyczce sześć okien sześciokwaterowych z ozdobnymi nadokiennikami z motywem półksiężyca. W ścianie szczytowej mihrabu niewielkie wielokwaterowe okienko zamknięte półkoliście. Drzwi płycinowe, dwuskrzydłowe.

Meczet wzniesiono na rzucie prostokąta z niewielkim, również prostokątnym mihrabem w elewacji południowej. Wnętrze podzielone zostało na trzy pomieszczenia: salę modlitw mężczyzn, usytuowaną w południowej części budynku i zajmującą ponad połowę jego powierzchni, salę modlitw kobiet, zlokalizowaną od północy oraz niewielki przedsionek w zachodnim narożniku, prowadzący do obu sal. Wejście do meczetu poprzedza ganek w formie daszku wspartego na dwóch słupach o fazowanych narożach. Sale modlitw połączone są ze sobą dwoma podłużnymi, prostokątnymi prześwitami wypełnionymi rzędem tralek. Nad wejściem do sali męskiej rozpięta jest na całej szerokości ściany drewniana empora, osłonięta wysoką tralkową balustradą, dostępna jednobiegowymi schodami policzkowymi. Empora wsparta jest na drewnianym podciągu i dwóch słupach. W południowej ścianie meczetu znajduje się wejście do mihrabu zamknięte łukiem odcinkowym. Obok stoi drewniany minbar w formie niewielkiego podwyższenia osłoniętego dwiema płycinowymi ściankami i wysokim zapleckiem. Prowadzą do niego czterostopniowe schodki z tralkowymi balustradami. Minbar nakrywa płaskie zadaszenie wsparte na zaplecku i dwóch słupach o fazowanych narożach, obwiedzione wysokim profilowanym gzymsem. Zwieńczenie minbaru ma formę czterech pałaków połączonych półksiężycem. Słupki balustrady, ścianki boczne oraz gzyms dekorują pary sterczyn. Wnętrze meczetu, zgodnie z muzułmańską tradycją, ozdobione jest muhirami (cytatami z Koranu) oraz przedstawieniami Mekki, wykonanymi w różnych technikach. Podłogę pokrywają kobierce.

Meczet w Bohonikach zachował oryginalne rozplanowanie i bryłę, a przede wszystkim funkcję. Przeprowadzone remonty miały na celu wymianę elementów, które w wyniku naturalnej korozji drewna ulegały zniszczeniu.

W pracach konserwatorskich użyto naturalnych materiałów (drewniane bale, szalunek, gont, miedziana blacha, drewniana stolarka).

Cmentarz mużułmański (mizar) w Bohonikach założony został prawdopodobnie w XVIII w., a powiększony do dzisiejszych rozmiarów w XIX stuleciu. Układ kwater jest nieczytelny. Zachowało się stosunkowo niewiele zabytkowych nagrobków, usytuowanych w najstarszej, południowej części mizaru. Najwcześniejszy z nich pochodzi z 1796 r., około 30 z 2. poł. XIX w., około 100 sprzed 1945 r. i ponad 250 z okresu powojennego. Najstarsze kamienie nagrobne mają przeważnie zatarte napisy, większość z nich osiadło w gruncie. Są to zazwyczaj granitowe głazy o gładkim licu, zaokrąglone u góry. Spotykane bywają również stele i obeliski. Nagrobki powojenne przypominają te z cmentarzy chrześcijańskich; mają najczęściej formę steli, a wykonane są z lastrico, rzadziej z granitu bądź marmuru. Napisom, zazwyczaj w języku polskim (choć zachowało się też kilka po rosyjsku), towarzyszą wersety z Koranu oraz symbol półksiężyca z gwiazdą.

Kruszyniany

Meczet w Kruszyńnianach powstał zapewne po 1679 r., analogicznie jak meczety w Bohonikach i Malawiczach. Pierwsza jednak wzmianka o tej świątyni w źródłach parafialnych pochodzi z 1782 r. Wówczas meczet już istniał (nie wiadomo, od jak dawna), a według wizytatora spisującego katolicką parafię kryńską mieszkańcy *przywileju na meczet nie okazali, tylko ustnie odpowiedzieli, że za konsensem króla Jana III mieli pozwolenie na wybudowanie meczetu.*

Trudno dokładnie określić, z jakiego okresu pochodzi zachowany do dziś obiekt. Wydaje się, że powstał on w wieku XVIII, a fundatorami świątyni byli zapewne Krzeczowscy, jedna z najmożniejszych rodzin tatarskich na tych terenach, posiadająca oprócz Kruszyńnian też Górkę czy Łuzany. W 1846 r. został gruntownie wyremontowany, o czym świadczy wmurowana w fundament tablica. Podczas II wojny światowej Niemcy umieścili tu szpital oraz zrabowali niezwykle cenne wyposażenie.

Meczet w Kruszyńnianach położony jest w centrum wsi, po wschodniej stronie drogi biegnącej przez miejscowość i po południowej stronie drogi wiodącej na mizar. Ujęty ogrodzeniem z kamieni polnych, wzmocnionych zaprawą, z bramą od zachodu i furtką umieszczoną w północno-zachodnim narożniku muru.

Wzniesiony w konstrukcji zrębowej wiązanej na jaskółczy ogon, posadowiony na niskiej kamiennej podmurówce z kamieni polnych, wzmocnionych zaprawą wapienno-cementową. Założony na rzucie prostokąta o wymiarach 12,86x8,45 m z mihrabem w ścianie południowej i dwoma przedsionkami na rzutach prostokątnych, umieszczonymi w elewacji północnej i zachodniej. Prostopadłościenna bryła świątyni nakryta jest wysokim dachem trójspadowym, w kalenicy którego usytuowana jest niewielka, ośmioboczna wieżyczka nakryta blaszanym hełmem cebulastym. W jej zwieńczeniu osadzony na trzonie sierp księżyca. Korpus budynku obiega wydatny gzyms koronujący, elewacje oszalowane są deskami w układzie pionowym z listwowaniem, węgły pokryte szalunkiem imitującym boniowanie. W ścianach bocznych i tylnej świątyni umieszczono symetrycznie po dwa prostokątne, z ostrołukowym nadświetleniem, okna. Fasada poprze-

dzona przedsionkiem z wejściem do babińca, prostokątnym w rzucie, z oknami w ściankach bocznych i dwuskrzydłowymi drzwiami wejściowymi, zwieńczonym odcinkowym szczytem i nakrytym półokrągłym dachem. W górnej części fasada trójosiowa, zwieńczona trójkątnym szczytem ujętym po bokach czworobocznymi wieżami pełniącymi funkcje minaretów. Szczyt oszalowany deskami ułożonymi poziomo, z prostokątnym oknem na osi środkowej. Wieże smukłe, prostopadłościenne, zwieńczone wydatnymi gzymсами koronującymi i kopulastymi, ośmiobocznymi, spłaszczonymi hełmami, na których osadzone są półksiężyce. Ściany wież są oszalowane ułożonymi pionowo deskami z listwowaniem, przeprute wielokwaterowymi oknami zamkniętymi półkuliście. Dach świątyni pokryty został gontem, hełmy wież i przedsionki – blachą. Nad gzymsem koronującym niewielki daszek okapowy pokryty gontem. Pośrodku elewacji południowej wyodrębniony jest mihrab – niewielka przybudówka ujęta czterema ściankami – bocznymi równoległymi i dwiema zamykającymi mihrab pod kątem prostym, z dwoma małymi okienkami w kształcie rombów, zwieńczona wydatnym gzymsem i nakryta czterospadowym, gontowym daszkiem.

Ściany wewnętrzne świątyni oszalowane, przykryte stropem belkowym ze ślepym pułapem. Podłoga deskowa na legarach. Wnętrze podzielone jest ścianką działową na dwie części. Od północy mieści się niewielki babiniec przeznaczony dla kobiet i dostępny wejściem w elewacji frontowej. Pozostałą część zajmuje sala modlitw dla mężczyzn, do której wejście umieszczone jest w elewacji zachodniej. Ścianka oddzielająca oba te pomieszczenia ma na całej długości wąski prześwit wypełniony tralkami, umożliwiający kobietom uczestnictwo w modlitwach. W głównej sali modlitw, wzdłuż ścianki działowej, umieszczona jest drewniana empora ujęta tralkową balustradą, wsparta na dwóch masywnych, wielobocznych kolumnach posadowionych na bazach, zwieńczonych głowicami złożonymi z echinusa i abakusa. Schody na galerię umieszczone są od wschodu, a z galerii na strych i wieże – od zachodu budynku. W ścianie południowej usytuowana jest wnęka (mihrab), wskazująca kierunek na świątynię al-Kaba w Mekce, w którym należy być zwróconym podczas modlitwy. Po prawej stronie od mihrabu ustawiony jest minbar – drewniana kazalnica nakryta czterospadowym baldachimem zwieńczonym półksiężycem, osadzonym na trzonie z trzema kulami. Do podwyższenia zamkniętego wysokim, prostokątnym zapeckiem wiodą sześciostopniowe schody ujęte tralkowymi balustradami. Na pierwszym stopniu osadzona prostokątna rama o sfazowanych krawędziach – rodzaj uproszczonego portalu zwieńczonego profilowanym gzymsem i trzema analogicznymi, jak na baldachimie, półksiężycami. Ściany meczetu ozdabiają muhiry, na podłogach leżą dywany.

Meczet w Kruszynianach zachował do dziś swoją pierwotną bryłę, rozplanowanie i funkcję religijną. Liczne remonty prowadzone od połowy XIX w. nie zmieniły jego bryły i materiału, z którego został wzniesiony. Podczas konserwacji wzmacniano fundamenty i wymieniano zniszczone grzybem lub zniszczone przez owady elementy konstrukcji, ścian, podłóg, szalunku. Część elementów świątyni została zastąpiona nowym materiałem z zachowaniem oryginalnej konstrukcji, podziałów, detali.

Mizar w Kruszynianach założony został prawdopodobnie w 2. poł. XVII w. tuż po osiedleniu się Tatarów w Kruszynianach, a w XVIII w. został ogrodzony

kamiennym murem. W takiej postaci cmentarz przetrwał do 1983 r., kiedy to teren od południa poszerzono i wybudowano nowe bramy w murze zachodnim. Fragment pierwotnego ogrodzenia od południa zachowano jako świadka dawnego przebiegu granic. Najstarsze nagrobki pochodzące z XVII i XVIII w. stanowią nieociosane kamienie bez inskrypcji. Układ grobów i nagrobków jest nieregularny. Najstarszym zachowanym nagrobkiem jest nieociosany kamień z inskrypcją z 1769 r. Najliczniejszą grupę w ilości ponad 300 stanowią nagrobki pochodzące z XIX w. Najstarsze mają formę nieociosanego kamienia z rytym napisem w języku polskim i arabskim. Późniejsze nagrobki to kamienne stele zamknięte łukiem, ozdobione półksiężycem, płaskorzeźbioną girlandą, pokryte rytymi inskrypcjami majuskułą, po 1863 r. także cyrylicą. Nagrobki z końca XIX i z 1. poł. XX w. wzorowane są na pomnikach chrześcijańskich. Są to prostokątne płyty ze szlifowanego granitu lub marmuru, pokryte stylizowanymi inskrypcjami arabskimi.

* * *

Muzułmańskie domy modlitwy w Bohonikach i Kruszynianach należą do szczególnie nielicznej grupy drewnianych meczetów zachodnich rubieży Wielkiego Księstwa Litewskiego. Meczety budowane na tych terenach charakteryzowały się zazwyczaj bardzo prostą, nierozczłonkowaną bryłą nakrytą kalenicowym bądź brogowym dachem, zwieńczonym wieżyczką-laternią symbolizującą minaret. Nakrywał ją hełm o cebulastym bądź baniastym kształcie z półksiężycem na iglicy. Do południowej elewacji meczetów dostawiano niewielki aneks – mihrab wskazujący kierunek na Mekkę. Drzwi wejściowe poprzedzane były niekiedy niskim przedsionkiem. Często tworzone osobne wejścia do części męskiej i żeńskiej. Rzadziej budowano podcienia i osobne wieże pełniące rzeczywistą funkcję minaretów. Ewenementem na tle litewskich domów modlitwy jest meczet w Kruszynianach, który ze swymi trzema wieżyczkami posiadał jedną tylko analogię, którą był meczet w Słonimie, obecnie jednak nieistniejący. O ile dyspozycja wnętrza wszystkich muźmańskich domów modlitwy – podział na dwie sale modlitewne połączone ze sobą wąskim prześwitem, orientowany mihrab, jeden bądź dwa przedsionki – podyktowane zostały wymogami religijnymi islamu, to konstrukcja architektoniczna, skromny detal i użyty materiał ściśle wiążą meczety z szeroko pojętą drewnianą architekturą sakralną pogranicza Litwy i Korony. Zrębowa konstrukcja budynków i słupowa wież i latarni, zastosowanie ociosanych bali, szalunku, gontu i drobnokwaterowych okien charakterystyczne jest zarówno dla drewnianych kościołów i cerkwi, jak i molenn oraz synagog wznoszonych co najmniej od XVII w. na zachodnich ziemiach dawnej Litwy i sąsiadujących z nią od wschodu obszarach. Jednocześnie bryła meczetu w Kruszynianach przypomina zarówno dwuwieżowe kościoły z przełomu XVIII i XIX w., jak i unickie cerkwie z tego okresu, a jego zamknięte ostrymi łukami okna są odpowiedzią miejscowych cieśli na nurt neogotyizmu w architekturze XIX-wiecznej. Podobieństwo do budowli katolickiej widoczne jest także w prostokątnym rzucie z mihrabem umieszczonym na osi, podobnym do chrześcijańskiej absydy. Orientalizm budowli przejawia się w cebulastych, spłaszczonych hełmach wież zwieńczonych półksiężycami osadzonymi na szpicach.

3. Kruszyniany. Odświeżenie pamiątkowej tablicy. Fot. 2013.
Kruszyniany. Unveiling the commemorative plaque. Photo: 2013.

* * *

Znaczenie historyczne zespołów zabytkowych w Bohonikach i Kruszynianach jest ogromne nie tylko w skali regionu, ale też całego kraju. Meczety wraz z przyległymi mizarami stanowią jedyne w swoim rodzaju materialne źródło do dziejów islamu i Tatarów na terenie Polski. Świadczą o bogactwie kulturowym i tolerancji religijnej dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Tatarzy i ich kultura stanowili ważny składnik tej mozaiki etnicznej i religijnej, tak charakterystycznej dla dziejów naszego kraju. Wielu członków tej społeczności chlubnie zapisało się na kartach historii. Tatarzy, którzy pełnili służbę wojskową, dzielnie walczyli w obronie swojej przybranej ojczyzny (tworząc przeważnie specjalne oddziały tatarskie) na przestrzeni XV-XX w. Nie brakowało Tatarów w powstaniach listopadowym oraz styczniowym, a także na frontach I i II wojny światowej. Osadzeni w Polsce Tatarzy wykazali się wielkim patriotyzmem i lojalnością wobec państwa polskiego, a wielu z nich tworzyło elitę intelektualną i wojskową, wzbogacającą naszą kulturę. Bohoniki i Kruszyniany to miejsca święte polskich Tatarów, cel pielgrzymek, gdzie odbywają się najważniejsze uroczystości religijne. Dla wyznawców islamu Bohoniki i Kruszyniany są tym, czym Jasna Góra dla katolików, a Góra Grabarka dla prawosławnych.

Oba zespoły sakralne, złożone z meczetu i mizaru, znajdujące się w Bohonikach i Kruszyńnianach posiadają szczególną wartość zabytkową zarówno dla regionu, jak i całego kraju. Meczety są jedynymi przykładami zabytkowych drewnianych muzułmańskich domów modlitwy, zachowanymi w obecnych granicach Polski. Dzięki możliwości swobodnego wyznawania swojej wiary i przestrzegania zwyczajów, Tatarzy zachowali odrębność wśród okolicznej ludności chrześcijańskiej i żydowskiej. Wyraziła się ona m.in. w rodzaju pochówków i architekturze meczetów. Na terenie dzisiejszej Litwy (Niemież, Rejże, Sorok Tatarzy) i Białorusi (Iwie) zachowało się kilka tego rodzaju budowli, które łączy przede wszystkim konstrukcja i dyspozycja wnętrza. Jest to zespół tym cenniejszy, że wiele meczetów zostało zniszczonych w czasie ostatnich wojen lub uległo zagładzie już w latach powojennych (Widze, Osmołowo, Kleck).

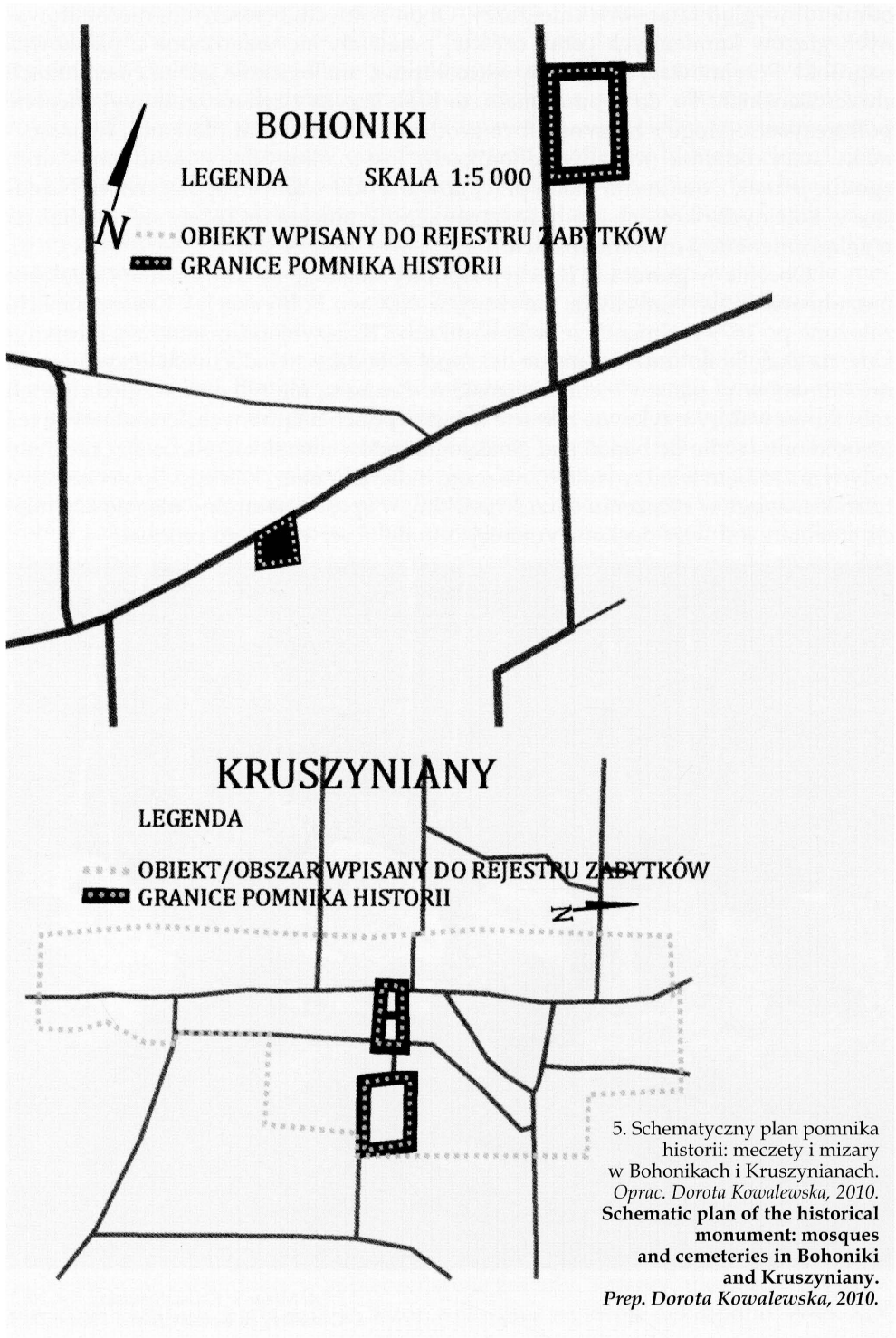
Cmentarze Tatarów stanowiły niezwykle ważny składnik ich kultury duchowej i materialnej. Stawały się świadectwem wielowiekowego funkcjonowania na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów społeczności muzułmańskiej. Miejsce spoczynku Tatarzy określali mianem: „zirec”, „mizar” lub „miziar”. Tatarzy zawsze posiadali własne miejsca pochówku. Zakładano je zwykle na nieużytkach, wyznaczając granicę rowem lub obwałowaniem wzmocnionym kamieniami. Pierwotnie zakładano cmentarze tuż obok powstających meczetów lub w niedalekim ich sąsiedztwie. Przykładem takiego położenia było Wilno, Troki, Niemież, Bohoniki czy Kruszyńniany. Zmienione w XVIII w. przepisy sanitarne zalecały, aby cmentarze znajdowały się poza obszarem zamieszkania, dlatego też przenoszono cmentarze muzułmańskie spod meczetów na inne tereny. W Bohonikach mizar pierwotnie usytuowany był na wzgórzu pośrodku wsi. W początkach XVIII w. przeniesiony został mniej więcej kilometr za jej obręb. Tatarzy nigdy nie praktykowali wznoszenia mauzoleów czy grobowców, bo w islamie jest to zabronione. Mogiły ich tworzyły niewielkie kopce obłożone trzema rzędami kamieni. Charakterystyczną cechą cmentarzy muzułmańskich stanowiło to, że zaznaczano mogiłę dwoma kamieniami. Większy kamień znajdował się u wezłowia osoby zmarłej, od strony zachodniej, mniejszy u nóg. Do XVII stulecia nie spotykało się inskrypcji na tatarskich mogiłach, ale nie można wykluczyć, że takowe były. Najstarsza, odnaleziona w Sorok Tatarach, pochodzi z 1626 r. Inskrypcjami były najczęściej fragmenty wyznania wiary (szahad), wersety z Koranu, imię i nazwisko osoby zmarłej. Zapisywano je w języku arabskim, tureckim, polskim lub białoruskim. Na niektórych pomnikach umieszczano jedynie inicjały wyryte na kamieniu. Inskrypcje w języku rosyjskim są efektem wprowadzonego przez zaborcę zakazu używania języka polskiego. Zakaz ten nigdy nie był jednak ściśle przestrzegany. Szczególnie w XIX w. umieszczano rozbudowane inskrypcje wymieniające zawód, stopień wojskowy czy pełnione przez zmarłego funkcje w służbie cywilnej. Na pomnikach starano się również zamieszczać informację o dacie urodzenia, śmierci. Mogiły na wszystkich mizarach były usytuowane zgodnie z kierunkiem wschód – zachód, w tej przestrzeni dawało się więc wyodrębnić rzędowy układ grobów, choć mizary pozbawione były alej. Tak było również w przypadku cmentarzy w Bohonikach i Kruszyńnianach. Cmentarz to miejsce, w którym najłatwiej zaobserwować zachodzące w społeczeństwie zmiany. Tatarzy, ulegając wpływom miejscowej kultury, przynosili jej wzorce również na swoje nekropolie. Wiek XIX

odmienił wygląd tatarskich cmentarzy. Obok polnych, ociosanych, nieoszlifowanych głazów kamiennych coraz częściej pojawiały się wznoszone z piaskowca nagrobki. Przyjmowały one formy ostrosłupów, analogicznie jak na cmentarzach chrześcijańskich. To, co je odróżniało, to brak krzyża i zwieńczenie wykończone półksiężycem. Mogiły zaczynały być grodzone metalowymi płotkami, tworzącymi kwatery rodzinne (mizar w Bohonikach). Jest to niezgodne z zasadami islamu, zgodne jednak z ówczesną modą przejmowaną od lokalnych społeczności. Następujące w kolejnych okresach mody w sztuce sepulkralnej przekładały się również na wygląd cmentarzy muzułmańskich.

Obecnie w granicach Rzeczypospolitej znajdują się trzy czynne cmentarze muzułmańskie: w Warszawie, założony w XIX w., Bohonikach i Kruszynianach, założone po 1679 r. Cmentarze w Bohonikach i Kruszynianach stanowią niespotykane na skalę kraju muzułmańskie nekropolie, będące świadectwem egzystowania muzułmanów w państwie chrześcijańskim. Cenne są nie tylko ze względu na ich zabytkowe walory językowe, zawarte w inskrypcjach nagrobnych, lecz stanowią też nieocenione źródło do badań nad genealogią rodów tatarskich, pozostając niekiedy jedynym źródłem wiedzy wobec zniszczeń materiału metrykalnego. Społeczeństwo tatarskie, żyjące w otoczeniu chrześcijańskim, w sposób naturalny ulegało asymilacji, cmentarz jest więc doskonałym miejscem do obserwacji tego procesu.

4. Mizar w Kruszynianach. Fot. 2013.
Cemetery in Kruszyniany. Photo: 2013.

5. Schematyczny plan pomnika historii: meczety i mizary w Bohonikach i Kruszynianach. Oprac. Dorota Kowalewska, 2010. Schematic plan of the historical monument: mosques and cemeteries in Bohoniki and Kruszyniany. Prep. Dorota Kowalewska, 2010.

6. Meczet w Bohonikach; elewacja tylna (południowa) z mihrabem. Fot. 2013.
Mosque in Bohoniki; back (southern) elevation with a mihrab. Photo: 2013.

7. Meczet w Bohonikach;
elewacja boczna zachodnia.
Fot. 2013.

**Mosque in Bohoniki;
western side elevation.**
Photo: 2013.

→
8. Meczet w Bohonikach;
wnętrze z mihrabem i minbarem.
Fot. 2010.

**Mosque in Bohoniki;
interior with a mihrab and a minbar.**
Photo: 2010

9. Mizar w Bohonikach. Fot. 2013.
Cemetery in Bohoniki. Photo: 2013.

10. Mizar w Bohonikach. Nagrobek Dawida Mucharskiego z 1894 r. Fot. 2013.
Cemetery in Bohoniki. Tombstone of Dawid Mucharski from 1894. Photo: 2013.

11. Mizar w Bohonikach. Fot. 2013.
Cemetery in Bohoniki. Photo: 2013.

12. Mizar w Bohonikach.
Nagrobek Józefa Bajraszewskiego z 1873 r.
Fot. 2013.

Cemetery in Bohoniki.
Tombstone of Józef Bajraszewski
from 1873. *Photo: 2013.*

13. Mizar w Bohonikach.
Nagrobek Jakuba Adamowicza z 1899 r.
Fot. 2013.

Cemetery in Bohoniki.
Tombstone of Jakub Adamowicz from 1899.
Photo: 2013.

14. Meczet w Kruszynianach. Widok ogólny od strony pół.-wsch. Fot. 2013.
Mosque in Kruszyniany. General view from the north-east. Photo: 2013.

15. Meczet w Kruszynianach.
Widok od strony pld.-zach.
Fot. 2013.
Mosque in Kruszyniany.
View from the south-west.
Photo: 2013.

→
16. Meczet w Kruszynianach.
Wnętrze z minbarem.
Fot. 2010.
Mosque in Kruszyniany.
Interior with a minbar.
Photo: 2010.

← 17. Mizar w Kruszyńnianach. Fot. 2013.
Cemetery in Kruszyńniany. Photo: 2013.

18. Mizar w Kruszyńnianach. Nagrobek
Felicji Romanowicz z 1900 r. Fot. 2010.
Cemetery in Kruszyńniany. Tombstone
of Felicja Romanowicz from 1900. Photo: 2010.

19. Mizar w Kruszyńnianach. Nagrobek
Eleny Krynickiej z 1900 r. Fot. 2013.
Cemetery in Kruszyńniany. Tombstone
of Elena Krynicka from 1900. Photo: 2013.

20. Mizar w Kruszyńnianach. Fot. 2013.
Cemetery in Kruszyńniany. Photo: 2013.